

MANUEL SANCHIS GUARNER
OBRA COMPLETA II

EL PAÍS VALENCIÀ
Estudis de geografia, història i art

Director: Antoni Ferrando
Volum a cura de Vicenç M. Rosselló i Verger

Núm. 48
BIBLIOTECA D'ESTUDIS I INVESTIGACIONS
Tres i Quatre, 2023
Institució Alfons El Magnànim, 2023

Amb la col·laboració de:

institutió
alfons el magnànim
centre valencià
d'estudis i d'investigació

© 2023, dels textos de l'autor, Manuel Sanchis-Guarner Cabanilles
© 2023, dels davantals de cada text i de la cura editorial d'aquest volum,
Vicenç M. Rosselló Verger
© 2023, de la introducció i la direcció de l'edició, Antoni Ferrando Francés

© 2023, Tres i Quatre, S.L.
Sant Ferran, 12 - 46001 València
tresiquatre@tresiquatre.cat
www.tresiquatre.cat

© 2023, Institutió Alfons el Magnànim
Centre Valencià d'Estudis i d'Investigació
Diputació de València
Corona, 36 – 46003 València
Telèfon: +34 963 883 169
contacte@alfonselmagnanim.com
www.alfonselmagnanim.net

Disseny de la coberta i maquetació: Antoni Payà
Correcció: Laura Gállego i Jordi Badia
Primera edició: maig, 2023
ISBN de l'obra completa: 978-84-7502-779-1
ISBN d'aquest volum (Tres i Quatre): 978-84-17469-62-7
ISBN d'aquest volum (Institutió Alfons el Magnànim): 978-84-7822-918-5
Dipòsit legal: V-506-2023
Impressió i enquadernació: Impremta Provincial de València

TAULA

EL PAÍS VALENCIÀ

INTRODUCCIÓ, <i>per Antoni Ferrando Francés</i>	9
GEOGRAFIA	
1. Tipus estructurals de les poblacions valencianes	19
2. Els tres recintes de la jueria valenciana	37
3. Aspecte urbà de València al segle XVI	47
4. El Regne de València en el segle XVII vist pels viatgers estrangers	63
5. La més antiga panoràmica realista de la ciutat de València	119
6. L'evolució urbana de València	125
7. La ciutat de València devers 1830	137
8. Les palmeres d'Elx vistes pels viatgers estrangers del segle XVIII	145
9. El règim jurídic dels regadius valencians	151
10. Sobre cartografia valenciana anterior al segle XIX	161
HISTÒRIA	
1. Límits i demarcacions històriques del Regne de València	179
2. ¿Regne de València, Regió Valenciana o País Valencià?	201
3. València visigòtica. Assaig de síntesi	211
4. Època musulmana	245
5. La indústria i el comerç en la València musulmana	471

6.	Els moros valencians i el Cid	479
7.	Jaume I, configurador del domini lingüístic català. (Les difícils decisions que hagué de prendre Jaume I)	503
8.	La configuració del País Valencià per Jaume I i Jaume II	535
9.	Introducció a l'edició facsímil del <i>Regiment de la cosa pública</i> de Francesc Eiximenis. (València, 1499)	553
10.	Les raons de la discrepància entre Francesc Eiximenis i Sant Vicent Ferrer	571
11.	Mentalitat i costums dels valencians quatrecentistes	583
12.	L'ascendència judaica de Joan Lluís Vives	595
13.	Introducció a Josep Llop, <i>De la Institució... de Murs i Valls, 1675</i>	603

ART

1.	El pintor Camarón, assaigs històrics. Don Joseph Camarón y Boronat, un bon pintor del XVIII. Notes per a una biografia	619
2.	La transformació urbana de València en el segle XVIII, del Rococó al Neoclassicisme	663
3.	València. Els seus gravadors i la gran aventura d'Ernest Furió	673

INTRODUCCIÓ

El llibre que el lector té a les mans, *El País Valencià. Estudis de geografia, història i art*, és el segon volum de l'*Obra completa* de Manuel Sanchis Guarner (1911-1981). El primer va ser *La ciutat de València*, que l'editorial Tres i Quatre va reeditar el 2007. Aquest segon volum forma part d'un vell projecte d'edició sistemàtica de totes les obres del professor valencià, que Eliseu Climent i Rosa Raga em van encarregar de coordinar. El projecte, de 2007, partia de la constatació, compartida pels editors i per mi, que, després de la mort de mestre, s'havien publicat nombroses obres sobre la seua vida i la seua obra, però que aquesta, llevat d'uns pocs llibres, com *La llengua dels valencians* i l'esmentada *La ciutat de València*, era poc coneguda per la major part dels nostres conciutadans. Calia, doncs, l'edició de l'*Obra completa*, no sols per raons de reconeixement i gratitud envers qui tant va fer per preservar la memòria històrica dels valencians, sinó també per una raó científica: transmetre les seues obres amb les seues pròpies paraules i fer-les assequibles a un públic culte relativament ampli, tal com ell sempre perseguia.

En aquest projecte, l'obra de Sanchis s'ha distribuït en set volums: I. *La ciutat de València. Síntesi d'història i de geografia urbana*; II. *El País Valencià. Estudis de geografia, història i art*;

III. *Els pobles valencians parlen els uns dels altres. Estudis de cultura popular*; IV. *Pel país i per la llengua*; V. *Història de la llengua*; VI. *Estudis lingüístics*; i VII. *Estudis d'història literària*. Ara s'hi han fet dos petits canvis respecte de la proposta inicial: a) el nom anunciat per al segon tom del volum I era *Escrits sobre geografia, art i història*. Tanmateix, per a complir amb la voluntat de Sanchis, que el 2007 jo desconeixia, com després comentaré *in extenso*, he adoptat el títol d'*El País Valencià* i serà publicat com a volum II; i b) s'ha substituït el títol anterior del volum III, *La veu de la terra* —un sintagma usat per Sanchis—, pel d'*Els pobles valencians parlen els uns dels altres. Estudis de cultura popular*, per incorporar i fer més visible així el títol amb què Sanchis publicà la seua contribució més important a l'estudi de la cultura popular. Els títols proposats, ni que siga sumàriament, donen compte de la varietat d'interessos del nostre autor. Sanchis era prou més que un filòleg. En aquest sentit, bastaria recordar, com a exemple del que dic, la seua antologia literària, *De la terra i la gent del país teu. Crestomatia de prosistes valencians moderns (1900-1981)*, que deixà inèdita i que va ser editada a València, el 1985, a cura de qui açò subscriu, per la Fundació Birlanga-Fuster.

El nou projecte d'*Obra completa* substitueix així el primer intent de publicar-ne una altra, que Tres i Quatre va iniciar el 1976, en vida de l'autor, amb *Per una caracterització valenciana*, dins la sèrie «La unitat». El segon volum, *Els pobles valencians parlen els uns dels altres* (1982), preparat per Sanchis, i en el qual vaig col·laborar, ja va aparèixer després del traspàs del nostre filòleg. La publicació es va interrompre, el 1987, amb el volum *Teatre i festa (I)*. En aquesta nova *Obra completa* s'ha mirat de respectar el criteri de l'autor: presentar primer el marc geogràfic, històric i humà del País Valencià per centrar-se després en l'estudi de la llengua i de la cultura. Heus ací la justificació que el mateix Sanchis va donar al seu pròleg a *La ciutat de València*: «El coneixement de la Geografia i la Història del propi país i la pròpia ciutat vitalitza els pobles, per tal com en ensenyar-los què són i què han estat, els ajuda a veure què poden ser, els infon la cons-

ciència de la pròpia personalitat i els dóna sentiment de seguretat en acarar-se amb les perspectives de l'esdevenidor. De fet, només la voluntat de futur col·lectiu fa que el passat tinga valor.» Seria desitjable que la col·laboració institucional entre Tres i Quatre i la Institució Alfons el Magnànim que ha permès la publicació del present volum no sols tingués continuïtat, sinó que la tingués immediata. Sanchis Guarner, Premi d'Honor de les Lletres Catalanes (1974), Medalla de la Universitat de València (1996) i Distinció de la Generalitat Valenciana al Mèrit Cultural (1997), s'ho mereix a bastament, com mereix també ser nomenat Premi d'Honor de les Lletres Valencianes a títol pòstum —una absència en la llista dels guardonats que només es pot explicar perquè el premi s'instituí després de la mort del mestre.

El volum aplega els vint-i-sis articles en què el nostre autor s'ocupa d'aspectes diversos de la geografia, la història i l'art del País Valencià. S'articula, doncs, en tres parts, amb els capítols corresponents. Els deu primers capítols estan dedicats a temes geogràfics, com ara els tipus estructurals de les poblacions valencianes, la formació de la jueria de la ciutat de València, les visions de la geografia valenciana que deixaren escrites nombrosos viatgers en el seu pas per les nostres terres o l'evolució de la cartografia valenciana. Els dotze següents aborden qüestions d'història, com els límits i demarcacions històriques del regne de València, les denominacions del país, la València visigòtica, la València andalusina, la vertebració i el poblament del regne de València a partir de la conquesta de Jaume I, el paper de personatges cabdals com Francesc Eiximenis, sant Vicent Ferrer i Joan Lluís Vives en la cultura del país o la mentalitat i costums dels valencians quatrecentistes. Els tres últims capítols versen sobre aspectes de la pintura, l'arquitectura i el gravat de la València moderna i contemporània.

La major part d'aquests estudis havia de ser la base d'un llibre, finalment no enllestit, que Sanchis Guarner començà a redactar sota el títol d'*El País Valencià*, títol que hem volgut recuperar ací en compliment del seu desig. Així ho va declarar ell

mateix en l'entrevista que li va fer Enric Valor al núm. 9 (juny de 1970) de la revista *Gorg*, en la qual també ens descriu com havia concebut el llibre:

«Tinc acabat un llibre ambiciós, titulat *La ciutat de València. Síntesi d'història i de geografia urbana*. És una visió de la ciutat i de la seua gent, des de la fundació fins a 1930. En tinc un altre, de llibre, *El País Valencià* —una descripció semiliterària, semigeogràfica, semihistòrica—, que estic escrivint per encàrrec de l'editorial Tàber. Al núm. 6 vau publicar-ne un fragment referent al nom del nostre país.»

Efectivament, al número 6 de *Gorg* (febrer-març de 1970), Sanchis va reproduir «Regne de València, Regió Valenciana o País Valencià», que l'editor de la revista presentava així: «Capítol I del seu llibre *El País Valencià*, editorial Tàber, d'imminent aparició.» El llibre no aparegué, però l'article fou un dels que Sanchis va triar per al seu llibre *Per una caracterització valenciana* (1976). Sanchis no coneixia molts dels precedents històrics del nom de País Valencià anteriors al segle xx, però, així i tot, considerarà que, entre les tres possibilitats onomàstiques, aquesta era la més «escaient». Addueix que el terme *país*, 'terra', amb el significat de «unitat territorial habitada per una comunitat diferenciada», fou emprat en la *Crònica* de Muntaner, en l'*Espill* de Jaume Roig, en el *Curial e Güelfa* —obra que en *La ciutat de València* afirmà que era «possiblement d'autor valencià» (p. 168), com sembla haver-se confirmat recentment, en atribuir-ne l'autoria a Enyego d'Àvalos, un valencià d'adopció— i en altres textos clàssics del segle xv.

Prou anys abans de la documentació del nom de País Valencià que apareix en un col·loqui de 1767, en què s'invitava tothom a participar en «la gran festa centenar de la Verge Amparadora, relatant lo lluit que estarà el País Valencià», que Sanchis cita com a primera documentació, se n'han documentat altres de més antigues. Així, en la *Vida del venerable y apostólic siervo de Dios el*

P. M. Fr. Agustín Antonio Pascual (València, 1699), l'autor, fra Agustí Bella, afirmà, referint-se a l'hagiografiat, que «no lo tenía el Señor destinado para Apóstol de las Indias, sino de nuestro País Valenciano». I el mateix autor tornarà a usar la mateixa denominació en la *Verdadera relación de la invención de la imagen de María Santísima de Aguas Vivas* (1714): «Como en la entrada de los moros en España advirtieron los fieles los desacatos que hazían [...] en las sagradas imágenes, siendo los cathólicos españoles tan cordiales devotos de la soberana reyna, y más los del País Valenciano, dieron en esconder sus sagradas imágenes.»

Amb *El País Valencià*, de Sanchis, no tenim, per tant, el llibre que ell es proposava redactar, però sí molts dels materials que hauria fet servir. El projecte no era original. Ja l'assajà, el 1933, Felip Mateu i Llopis en una introducció a la geografia i la història del nostre país, que titulà *El País Valencià*. I ho farà també, el 1962, Joan Fuster en *El País Valenciano*. Amb títols i orientacions diferents, Francesc Almela i Vives i Lluís Guarner Pérez en reflectiren el mateix objectiu en *Valencia y su Reino* (1965) i en *Valencia, alma y tierra de un país* (1974), respectivament. Que l'aplec d'articles de Sanchis Guarner a *El País Valencià* reste com a testimoni del compromís d'un filòleg que, entre moltes altres comeses, hagué de fer de geògraf i historiador per a donar conèixer el país real en la llengua del país en anys de persecució i censura!

Un llibre com aquest en la ploma d'un filòleg com Sanchis Guarner no hauria estat possible sense el seu compromís cívic i la seua enorme curiositat intel·lectual, fruit d'una concepció humanista de la cultura i d'un tarannà obert a les manifestacions més diverses d'aquesta. Prou que ho va posar en evidència no sols la vastitud de temes que tractà, sinó els nombrosos llibres que han evocat la seua figura i la seua obra. Basta recordar ací les biografies que li dedicaren Alfons Llorenç, *Manuel Sanchis Guarner, retrats d'una vida* (1984), i Santi Cortés, *Manuel Sanchis Guarner: una vida per al diàleg* (2002), editada per l'Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana; la correspondència

epistolar reunida pel mateix Santi Cortés a *Lletres de resistència (1939-1981)* (2005); el recull de records personals que és *Manuel Sanchis Guarner: el compromís cívic d'un filòleg* (1998), a cura d'Antoni Ferrando i de Francesc Pérez Moragón, editat per la Universitat de València; els aplecs d'estudis sobre la seua obra, com són *Sanchis Guarner: un humanista valencià del segle XX* (2006), a cura de Santi Cortés i Vicent J. Escartí, editat per l'Acadèmia Valenciana de la Llengua; *Manuel Sanchis Guarner, ciència, compromís i diàleg* (2012), a cura d'Emili Casanova, i *Fabra, Moll i Sanchis Guarner: la construcció d'una llengua moderna de cultura des de la diversitat* (2019), d'Antoni Ferrando, publicat per la Universitat de València; o els llibres d'homenatge, com l'*Homenatge al professor Manuel Sanchis Guarner* (1986), editat per la Conselleria de Cultura, Educació i Ciència de la Generalitat Valenciana, i la *Miscel·lània Sanchis Guarner* (1992), que li dedicà el Departament de Filologia Catalana de la Universitat de València. Totes aquestes publicacions són expressió no sols de l'agraïment de tants sectors de la societat valenciana pel seu mestratge i de reconeixement del seu llegat, sinó també testimoniatge eloqüent dels seus vastos contactes intel·lectuals i de les seues amistats. Si a hores d'ara el seu record no és tan viu entre les noves generacions no és solament perquè han transcorregut més de quaranta anys des del seu traspàs, sinó perquè, com que no va ser un creador literari com els seus coetanis Joan Fuster i Vicent Andrés Estellés, la seua obra no ha tingut tantes possibilitats de ser transmesa i difosa. Heus ací una altra de les raons de l'oportunitat de publicar la seua *Obra completa*, que, per altra banda, també ens permetrà d'acostar-nos al seu model de prosa elegant.

Entre les persones que Sanchis Guarner va tractar més de prop ocupa un lloc privilegiat Vicenç Maria Rosselló i Verger (Ciutat de Palma, 1931). D'aquestes relacions tan estretes, en són un bon reflex els articles de record i homenatge que el professor Rosselló dedicà al filòleg valencià: «Manuel Sanchis Guarner: un excel·lent geògraf intuïtiu», publicat com a guia de l'exposició *Manuel Sanchis Guarner. Imatges i llibres* (1982), a cura de

Francesc Jarque, Francesc Pérez Moragón i del mateix Rosselló, patrocinada per l'Ajuntament de València; «Una rara intuïció geogràfica», publicat al *Suplemento Cultural* del diari *Información* (Alacant), el 21 de gener de 1982, i «Manuel Sanchis Guarner: un “tot-terreny” del País Valencià», un dels cinquanta testimonis d'amics, col·legues, col·laboradors i deixebles que recollí el llibre *Manuel Sanchis Guarner: el compromís cívic d'un filòleg* (1998). Els unien no sols unes vivències paral·leles —l'estima comuna per Mallorca i per la terra d'adopció del professor mallorquí—, sinó també la passió per la geografia humana i urbana, la cartografia històrica i la toponímia. Tots dos van passar llargues estones comentant i compartint les troballes, les etimologies i les intuïcions respectives sobre aquests temes. Era, doncs, l'especialista més adequat per a curar l'edició dels articles reunits en el present volum, que ha anotat minuciosament i que ha enriquit de tal manera amb els seus comentaris i observacions que es pot ben dir que són un insubstituïble complement de l'obra de Sanchis. Bastaran unes breus pinzellades biogràfiques per a confirmar-ho.

Vicenç M. Rosselló inicià els seus estudis en Ciències Naturals a la Universitat de Barcelona i posteriorment cursà Filosofia i Lletres a la Universitat de València, en l'especialitat de Geografia i Història, en què es llicencià (1959) i es doctorà (1962). El 1967 obtingué la plaça de catedràtic de Geografia Física a la Universitat de Múrcia i, el 1969, a la de València, que ha exercit fins al 2001, en què es jubilà, si bé hi ha continuat com a catedràtic emèrit fins al present. És ací, a la Facultat de Geografia i Història, que fundà i dirigí el Departament de Geografia i la revista *Cuadernos de Geografía* i on ha exercit els càrrecs de vicedegà i degà de la Facultat de Filosofia i Lletres (1973-1976), director del Servei de Publicacions (1979-1984) i vicedirector d'Extensió Universitària i Estudiants (1981-1984). També ha ocupat el càrrec de director de l'Institut de Geografia de la Institució Valenciana d'Estudis i Investigació (1987-1997) i el de vicepresident de la Societat d'Onomàstica (1997-2007). El 1993 ingressà com a membre de l'Institut d'Estudis Catalans. Entre les

seues obres més conegudes, destaquen *Geografia de la província de Alicante* (1978), en col·laboració amb Antonio López Gómez, *Cinquanta-cinc ciutats valencianes* (1984), *Geografia humana del País Valencià* (1990), *L'Albufera de València* (1995), *Geografia del País Valencià* (1995), *Cartes i atles portolans de les col·leccions espanyoles. Segles XV-XVII* (1995), *La Universitat de València i el seu entorn urbà* (2001), *Toponímia, geografia i cartografia* (2004), *Agrimensors i plànols parcel·lars a les Illes Balears (1857-1862)* (2011). És només una mínima part dels més de tres-cents títols que sumen les seues publicacions científiques. Rosselló ha participat activament en els treballs de redacció i revisió de l'*Atles toponímic valencià*, que inicià la Direcció General de Política Lingüística de la Generalitat Valenciana, i va dirigir l'*Atles escolar del País Valencià*, publicat per la Universitat de València (1997). El 2006, la Universitat de València li va oferir la miscel·lània d'estudis *Geomorfologia litoral i Quaternari*, a cura d'Eulàlia Sanjaume i Joan F. Mateu, en la qual van participar més de noranta especialistes de tot el món. El 2021, els seus col·legues, deixebles i amics li van dedicar un nou homenatge amb motiu dels seus noranta anys, que ha estat editat sota el títol de *A Vicenç M. Rosselló Verger, geògraf, als seus 90 anys* (2022), a cura d'Antoni Furió i Joan F. Mateu. Entre els guardons que ha obtingut destaca el Premi Ramon Llull (2003), del Govern Balear.

Per a tancar aquestes ratlles, només em cal donar les gràcies més sentides al professor Rosselló per la seua generosa col·laboració i als editors per la seua iniciativa.

València, febrer de 2023.

ANTONI FERRANDO FRANCÉS
Universitat de València